

Тетяна Бондар

БОНДАР Тетяна Олексіївна — аспірантка кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія та філософія історії, аксіологія.

УТОПІЧНА ТВОРЧІСТЬ ЯК АКТ ТРАНСАГРЕСІЇ

Трансгресія – це рух, спрямований на межу, там, на найтоншому вигині лінії, відбивається відблиск її перебігу, можливо, і вся тональність її траєкторії, навіть саме її джерело. Можливо навіть, що та межа, яку вона перетинає, і створює весь її простір.

М. Фуко

Актуальність дослідження. Характерною особливістю сучасної постнекласичної філософської парадигми є перенесення центру уваги з об'єктивних процесів соціальної дійсності на суб'єкт, який цю дійсність інтерпретує, не скільки відображаючи оточуючий соціальний світ, скільки конструюючи свій власний. На перший план виходить проблема індивідуальної самосвідомості, взаємодії її внутрішніх меж із межами зовнішніми (культурними, соціальними), пошуку сенсів власного існування, індивідуальних ціннісних орієнтацій. У контексті такого підходу дослідження утопії як продукту особливого ціннісного типу свідомості, що спрямована у сферу трансцендентного, вимагає нових рішень і нових підходів, перенесення уваги з об'єкта (певної утопічної доктрини) на суб'єкт (її творця, носія утопічної свідомості).

Трансгресія — поняття, що активно використовується нині у психології (течія психотрансгресіонізму) та у філософії постмодернізму і позначає собою процес виходу суб'єкта за якусь абсолютну межу, яка у вимірі емпіричного світу здається неперехідною, це творчий прорив людської свідомості, руйнація будь-яких матеріальних чи соціальних обмежень. Дослідження утопічної свідомості як трансгресивної дозволяє, на нашу думку, під новим кутом подивитися не тільки на утопічний текст як результат, кінцевий продукт індивідуальної утопічної свідомості, але й проаналізувати передумови цієї самої свідомості, ті ціннісні й світоглядні установки, які вона постулює. Більше того, такий підхід не замикає поле дослідження рамками лише текстів конкретних утопій, але робить його ширшим, торкаючись теми співвідношення утопічної творчості і одкровення, розглядає її як різновид трансгресії, специфічний прорив індивідуальної свідомості у світ трансцендентних сутностей.

Отже, **метою цієї статті** є дослідження утопічної творчості у контексті теорії трансгресії. Зважаючи на мету, основними завданнями будуть наступні: а) проаналізувати утопічну творчість у контексті теорії трансгресії, б) визначити та охарактеризувати основні етапи розвитку утопічної ідеї, порівняти їх із фазами трансгресивного процесу, в) простежити зміни, що відбуваються у свідомості утопіста на кожному з виділених етапів, г) розглянути феномен утопічного одкровення.

Ступінь розробленості проблеми. Незважаючи на достатньо розроблену у працях вітчизняних і зарубіжних вчених тему утопічної свідомості, спеціальних досліджень, які б вивчали утопію у запропонованому нами ракурсі, немає. Тому більш доцільно буде окремо говорити про ступінь дослідження трансгресії і окремо — про ступінь висвітлення тих аспектів утопічної свідомості, які нас цікавлять.

Щодо утопічної свідомості. Із джерел, тематика яких перебуває у полі нашого дослідження, особливо варто виділити праці, що зосереджуються на дослідженні трансцендентності утопії, її здатності виходити за межі наявної дійсності, профетичних функціях, здатності бути не лише порожнім прожектерством, але і своєрідним провісником «передчасних істин», нового і позитивного знання. У цьому контексті можна назвати концепцію утопії як одвічного «принципу надії» Е.Блоха [3], теорію «позитивної утопії» В.Д.Бакулова [2], ідеї щодо трансцендентної природи утопічної свідомості у К.Мангейма [6] та О.Л.Черткової [15],

дослідження спрямованості утопії на сферу ідеального і ціннісних абсолютів (праці П.І.Новгородцева [8] і С.Л.Франка [14]). Крім цього варто відзначити дослідження М.А.К'ярової [5], в якому авторка запропонувала власну періодизацію розвитку утопічної ідеї.

Щодо трансгресії. Вперше поняття «Aufhebung», аналогічне до трансгресії, було вжите Г.Гегелем у «Феноменології духу», де воно позначало вихід за межі соціального буття і досягнення позиції зовнішнього спостерігача стосовно феноменів, що розглядаються. Екзистенціальна інтерпретація вчення Гегеля у французькому неогегельянстві стимулювала використання цього поняття багатьма представниками сучасної французької філософії, воно почало активно використовуватись у філософії постмодернізму. Найбільш повно поняття трансгресії розроблене в Ж.Батая, який послідовно обґрунтовує філософську, літературну, економічну та теологічну стратегії подолання не тільки соціальних заборон, культурних традицій, моральних регулятивів, але й самих умов існування мислення й чуттєвості в досвіді «абсолютної негативності» [9, с.726]. У ситуації утопічної творчості такий мотив подолання спрямований перш за все на оточуючу дійсність. Зіткнувшись із недосконалістю світу, майбутній утопіст ніби відчужується від нього. Глибоке незадоволення і обурення, викликане існуючою несправедливістю, змушує його почати пошук причин, які цю несправедливість зумовили, та кардинальних способів усе змінити. Так починається процес зародження утопічної ідеї. Взагалі у розвитку утопічної ідеї можна виділити кілька стандартних етапів. На нашу думку, це етап **пошуку**, етап **відкриття**, етап **передачі** і етап **реалізації**. Звичайно, це поділ умовний. Якщо порівняти виділені нами етапи із фазами трансгресивного процесу, то помітимо, що, маючи багато спільного, вони мають і деякі нюанси, зумовлені специфікою утопічної свідомості. Так польський дослідник Я.Козелецькі виділяє шість основних фаз трансгресивного процесу: а) *мотиваційна* (у цій фазі настає активізація потреб і виникає психічна напруга між незадовільним актуальним станом і бажаним станом); б) *проекування* пізнавальних або соціальних дій, які в майбутньому дозволять перетнути межу попередніх досягнень; в) *оцінка* спершу суб'єктивної ймовірності успіху й невдачі, потім — позитивної цінності успіху й негативної цінності втрат, у результаті чого вибирається найкращий варіант; г) *здійснення* обраної дії; д) *використання нової трансгресії*, щоб задовольнити особисті потреби або внести вклад у культуру [10].

Як можна помітити, розглянутий нами початковий стан незадоволеності оточуючою дійсністю за нашою періодизацією можна означити як **етап пошуку**, а за періодизацією Я.Козелецькі — як мотиваційну стадію трансгресійного процесу. На цьому етапі утопіст посилено шукає ті рятівні «слово й істину», що, як писав П.І.Новгородцев, «здатні привести людей до вищої й останньої межі історії» [8, с.23]. Основним мотивом при цьому виступає не лише неприйняття існуючого світу, але й упевненість у тому, що його недосконалість дійсно може бути виправлена.

Досить цікавим, на наш погляд, є порівняння стану утопічної свідомості на цій стадії з ознаками «невротичного» характеру, виділеними А.Адлером [1]. На початку розвитку неврозу А.Адлер ставить почуття непевності й неповноцінності, що владно вимагає якоїсь керуючої, надійної, заспокійливої постановки мети. Внаслідок очевидної складності при включенні в суспільство, відчуття своєї відчуженості стосовно існуючого стану речей і власного безсилля що-небудь змінити, невротична людина, напружуючи всі сили, підсвідомо створює захисну надбудову. У нашому випадку такою надбудовою можна вважати утопічну модель, у якій автор вирішує для себе всі протиріччя існуючої дійсності, створює власний проект, симулятор реального світу. Саме на стадії незадоволеності існуючим станом речей в утопіста з'являється бажання знайти вихід — той справедливий закон, те Вище благо, на основі якого можна було б перелаштувати світ по-новому, знищити все існуюче зло. На стадії пошуку в характері утопіста яскраво проявляються такі специфічні риси як прагнення безпосередньо впливати на життя й хід історії людства (Г.В.Флоровський називає це «теургічним занепокоєнням» [13, с.84]), відчуття власної іншовимірності і власної *місії* змінити навколишній світ. На стадії пошуку свідомість утопіста є відкритою, чутливою до будь-якої інформації.

Друга стадія розвитку утопічної ідеї — це **стадія відкриття**, знайдення очікуваної істини, утопічного «одкровення». Якщо розглядати цю стадію з позиції виділених Я.Козелецькі фаз трансгресивного процесу, то в ній поєднуються фази *проектування, оцінки й вибору дії*. Ця стадія і є власне трансгресією — переходом, проривом у світ трансцендентного, відкриттям для себе істини, тим, за словами М.Бланшо, рішенням, котре «пронизує світ, завершуючи себе у потойбічному, де людина ввіряє себе певному Абсолюту (Богу, Буттю, Благу, Вічності)» [7], змінюючись і відходячи від звичних реалій колишнього існування. Цей момент відходу і «ввіряння себе» абсолюту є знаковим в утопічній свідомості. Момент пізнання потойбічного (трансцендентного) постає для утопіста як пізнання Вищого блага людського життя — єдиного принципу, виходячи з якого можливе справедливе упорядкування суспільства.

Сприйняття знайденої істини саме як одкровення — факт досить важливий для розуміння утопічної свідомості. Утопічне одкровення має свою специфіку. На відміну від релігійного одкровення, ініціатором якого виступає Бог, що відкриває Себе й Свою Істину світу, одкровення утопіста містичне, ініційоване (спрямоване знизу нагору), істинно філософське, особистісне. Це його *власний* прорив за межі емпіричного буття, *одноособове* знаходження й пізнання об'єктивно (за його переконанням!) існуючої істини (ідеального стану, устрою держави, сенсу життя й т.д.). Це саме той прорив меж власного ества, який здійснюється силами *власної сутності*, виступає наслідком особистих міркувань без прямих посилань на Вищий Розум або божество, що «відкрило» істину (винятком можуть бути хіба що окремі релігійні утопії, в яких роль божественності «відкриття» акцентується навмисно). Втім, обидві названі позиції поєднує загальний знаменник — віра в істинність відкритого.

Така віра — явище для утопічної свідомості досить характерне. Як стверджує у своєму дослідженні О.В.Улибіна [11], той факт, що, творячи нове, автор одночасно створює дві реальності — суб'єктивну й об'єктивну — іноді породжує в його психіці психологічно досить складне явище, яке можна позначити як «подвоєння» реальності й сприйняття *створеного як даного*. Суть цього явища, на думку О.В.Улибіної, полягає в тому, що в автора «виникає відчуття, що він не створив продукт, а відкрив, знайшов те, що вже існує в реальності» [11]. Внаслідок цього предмет творчості набуває у свідомості творця статусу незаперечної істини, абсолютної реальності, по суті, поглинаючи самого автора, стаючи його особистою зверхцінністю. Знайдена ідея виступає вже не просто ідеалом суспільного устрою, але і його єдино можливим істинним смислом.

Цю ж особливість відзначав ще на початку минулого століття С.Л.Франк, на думку якого, справжня й найглибша передумова виникнення в людській душі фанатичності й деспотизму лежить в ідеї непогрішності і *містичній переконаності* людини у володінні абсолютною істиною. На відміну від звичайного переконання у своїй правоті, що допускає за іншими людьми право мати протилежні думки, в даному випадку присутня саме *містична* віра, в основі якої — усвідомлення «безумовного, зверхраціонального, містичного проникнення в абсолютну істину, (яке — Т.Б.) усуває рівноправність між людьми й дає віруючому внутрішнє право на деспотичне панування» [14].

Російська дослідниця М.А.К'ярова, розглядаючи етапи розвитку утопічної ідеї, називає цю стадію **катарсичною**, відзначаючи, що саме на цій стадії в утопіста виникає відчуття, що шукане знайдено, його свідомість із відкритої системи перетворюється в «закриту», замикається [5, с.117]. Відчуття захвату перед відкритою істиною і справді викликає в утопіста стан, близький до катарсису. Як писав Е.Кабе: «Мені важко описати радість, яку я відчув, знайшовши нарешті засіб проти всіх недуг людства, і я впевнений, що у своїх палацах і святкуваннях гонителі не мають стільки чистих насолод, скільки їх має вигнаний, з кожним днем усе ясніше розрізняючи зорю щастя роду людського» [4, с.415].

Етап передачі (за Я.Козелецькі — *використання результатів трансгресії*) характеризується бажанням утопіста передати, донести знайдену істину суспільству, активним пошуком адекватних форм її передачі й вербалізації. Знайдення утопічної ідеї, прийняття її автором у якості особистої зверхцінності, про що ми згадували вище, спричиняє суттєві зміни у його свідомості і сприйнятті оточуючої дійсності. Із шукача істини перетворившись у її власника,

утопіст уже по-іншому дивиться й на довколишній світ, і на свою в ньому місію. Головною метою й цінністю стає вже не проголошене щасливе майбутнє, а нова, з такими зусиллями знайдена Ідея — як надзадача й одкровення, яку потрібно за будь-яку ціну вербалізувати, донести до інших і втілити. Засліплений величчю цієї (як йому здається) абсолютної істини, утопіст стає нечутливий до будь-яких доказів, які могли б похитнути його впевненість. Саме на цьому етапі він створює, конструює свою утопічну модель — як особливий спосіб опису знайденого ідеалу, метод демонстрації його реальності.

Втім, варто відмітити, що деякі дослідники подають дещо іншу послідовність етапів розвитку утопічної ідеї. Наприклад, згадувана нами М.А.К'ярова виділяє етап конструювання як такий, що передує катарсичному [5, с.116-117]. Така позиція по-своєму правильна, адже етап пошуку, безумовно, передбачає теоретичне конструювання. Але основну роль, на нашу думку, змоглядне конструювання відіграє саме на етапі первинної передачі — коли утопічна ідея вербалізується у тексті, переживає зіткнення з об'єктивністю.

Творчий деміургізм утопіста, що на першій стадії лише частково проявляв себе, тепер гіпертрофується, поглинаючи всю свідомість автора. Не сприймаючи себе як історичного суб'єкта, він поводить з дійсністю так, немов і вона, і він сам перебувають поза історією й поза часом. Сам час немов «умертвляється» до стану речі, ставиться нижче свідомості, що намагається опанувати не тільки змістом дійсності, як посю-, так і потойбічної в часі, але й змістом самого часу. Автор не хоче до кінця усвідомити, що частина дійсності (якої є людина) володіти змістом цілої дійсності не може. Упевнений у тому, що ним знайдений і описаний ідеальний варіант розвитку суспільства, утопіст підсвідомо відкидає думку про будь-яку альтернативу й зміну. Описане ним суспільство немов консервується в чітко визначених ідеальних умовах, втрачаючи право на який-небудь розвиток.

Етап реалізації можна розглядати на двох рівнях. По-перше, як нерозривно пов'язаний з етапом передачі процес втілення утопічної ідеї, її первинну реалізацію в утопічному тексті. По-друге — як відносно віддалену в часі спробу втілення утопічної ідеї в умовах реально існуючого соціуму, що позначається дослідниками як *утопізм* — специфічний тип свідомості, який виникає «внаслідок особливого розуміння й застосування утопічних ідей і пошуків» [16, с.749]. Серед основних ознак утопізму відзначають також «установку на довільне творення світу», що виходить із переконання про його пластичність, готовність «прийняти ту форму, що захоче надати йому людина, керуючись своїм проектом» [Там же]. Упевнений у досконалості своєї ідеї, утопіст переконаний, що реалізована в рамках емпіричного буття, вона залишиться такою ж досконалою. Саме на цьому етапі він припускається фатальної помилки — ототожнює *теоретичну (умоглядну) модель і реальність*. Як справедливо відзначає В.Г.Федотова, подібна «онтологізація ідеально чистих «істинних» об'єктів науки, ... спроба нав'язати реальному об'єкту (реально існуючому соціуму — Т.Б.) властивості ідеально-чистого (абсолютного ідеалу — Т.Б.), оперування з реальним об'єктом як з ідеальним, призводить до переконання, що всі перешкоджаючі цьому процеси — лише наслідки теоретичних помилок» [12, с.17]. Виходячи з таких позицій, автор утопії (або його послідовник) не може визнати, що існують які-небудь об'єктивні протиріччя або об'єктивні інтереси, здатні ускладнити реалізацію його теорії, що реальний об'єкт може створити для цієї теорії такі перешкоди, які просто неможливо врахувати заздалегідь. Саме тому утопіст звертається до прийому, означеному Г.В.Федотовою як «прийняття несуперечності абстрактних теорій за несуперечність реальних процесів» [12, с.17-18], внаслідок чого навіть існуючі протиріччя реальних процесів він сприймає не як доказ *неможливості цілковитого втілення його доктрини*, а лише як окремих недоліків теорії, який можна виправити.

Висновки. На основі аналізу утопічної творчості у контексті теорії трансгресії, було визначено та охарактеризували чотири основні етапи розвитку утопічної ідеї (*пошук, відкриття, передача і реалізація*). Порівняння цих етапів із фазами трансгресивного процесу дало можливість визначити специфіку саме утопічної творчості, а також простежити зміни, що відбуваються у свідомості утопіста на кожному з виділених нами етапів.

На основі проведеного аналізу можемо констатувати, що, маючи початково позитивні цілі — пошук істини (вищого блага, ідеального суспільства й т.д.), спрямовані на користь інших людей, поступово утопічний автор засліплюється усвідомленням власного месіанізму, відчужується від існуючої реальності. Утопічна ідея стає не стільки результатом одкровення (як «відкриття», пізнання об'єктивних абсолютних істин), скільки актом індивідуальної трансгресії (як подолання існуючих соціальних і часових меж), результатом творчої уяви. Прагнучи істини, утопіст таким чином спокушається власноруч створеним її симулякром, який абсолютизує і зводить у ранг вищої цінності. Така абсолютизація приводить до герметизації його свідомості, повної втрати критичності щодо своєї ідеї й гіперкритичного ставлення до оточуючого світу. Це, у свою чергу, породжує нетерпимість до інших точок зору, деспотизм і реальний відхід від проголошуваних гуманістичних принципів при спробах реалізації утопічної моделі.

Література

1. *Адлер А.* О нервическом характере / Под ред. Э. В. Соколова / Пер. с нем. — Санкт-Петербург, 1997.
2. *Бакулов В.Д.* Социокультурные метаморфозы утопизма. — Ростов-на-Дону, 2003.
3. *Блох Э.* Принцип надежды // Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной литературы / Сост., общ. ред. и предисл. В.А. Чаликовой. — М., 1991. — С.49-77.
4. *Кабе Э.* Путешествие в Икарию // Зарубежная фантастическая проза прошлых веков: Пер. с лат., англ., фр. / Сост. И.Семибратова. — М., 1989. — 608с.
5. *Кярова М.А.* Утопия: социальное содержание и функции: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — Нальчик, 2005.
6. *Манхейм К.* Идеология и утопия // Манхейм К. Диагноз нашего времени / Пер. М.И. Левиной и др.; Ред. —сост. Я.М. Бергер и др. — М., 1994. — С.7-260.
7. *Можейко М.А.* Трансгрессия // Энциклопедия постмодернизма / Составители и научные редакторы А.А. Грицанов, М.А. Можейко // <http://culture.niv.ru/doc/philosophy/encyclopedia-post-modern/index.htm>.
8. *Новгородцев П.И.* Об общественном идеале. — М., 1991.
9. *Сарна А.Я.* Трансгрессия // Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. — Минск, 1998.
10. *Пуфаль-Струзик И.* Творческий путь в «Трансгрессивной концепции личности» Я.Козелецкого // <http://www.childpsy.ru/index.php/view/person/item/1> <http://www.childpsy.ru/index.php/view/person/item/1> <http://www.childpsy.ru/index.php/view/person/item/1> <http://www.childpsy.ru/index.php/view/person/item/1> «Психологическая наука и образование». — 2002. — №2 / <http://www.psyedu.ru>.
11. *Улыбина Е.В.* Субъект по ту сторону опосредствования: соблазн упрощения / URL <http://kogni.narod.ru/pir.htm>
12. *Федотова В.Г.* Введение. Ответственность социального теоретика и возможности науки / Теория и жизненный мир человека. — М., 1995.
13. *Флоровский Г. В.* Метафизические предпосылки утопизма // Вопросы философии. — 1990. — № 10. — С.78-98.
14. *Франк С.Л.* Философские предпосылки деспотизма // Вопросы философии. — 1992. — №3. — С.114-127.
15. *Черткова Е.Л.* Утопия как тип сознания // Общественные науки. — 1993. — №3. — С.71-81.
16. *Черткова Е.Л.* Утопия // Современный философский словарь / Под общ. ред. д.филос.н. В.Е.Кемерова. — 3-е изд., испр. и доп. — М., 2004. — С.746-750.

Надійшла до редакції 3.02.2007 р.